

Zbyszko Chojnicki

Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu

Podstawowe aspekty rozwoju społeczno-gospodarczego.

Struktura a rozwój

Praca ma na celu przedstawienie koncepcji rozwoju społeczno-gospodarczego jako podstawowej kategorii pojęciowej nauk społecznych. Pojęcie rozwoju jest wieloznaczne i wykorzystywane w różnych kontekstach. Jak pisze R.Stemplowski: *"Żyjemy w czasach, kiedy pojęcie rozwoju funkcjonuje zarówno jako produkt optymistycznej wizji i artykulacji interesów społecznych, jak i narzędzia analizy"*¹ Chodzi więc o to, aby na gruncie takich podstawowych kategorii przedmiotowych, jak zmiana i struktura, przedstawić jego charakter i funkcje poznawcze, mając na celu wykorzystanie go w analizie przestrzenno-ekonomicznej i regionalnej.

Część pierwsza – struktura a rozwój – przedstawia związek, jaki zachodzi między tymi aspektami społeczeństwa lub systemu społecznego w toku ich zmian oraz ich wzajemne uwikłania. Dalsze części dotyczą dwóch zagadnień: część druga - dynamiki rozwoju społeczno-gospodarczego i jej zaburzeń, a w szczególności rozwoju normalnego, zmiany jego kierunku i punktów zwrotnych, stagnacji oraz jego zaburzeń (kryzysu, zapaści i kataklizmu). Część trzecia obejmuje zagadnienia rozwoju społeczno-gospodarczego w ujęciu przestrzennym.

¹R.Stemplowski: *Rozwój jako przedmiot dyskusji*. W: *Ameryka Łacińska. Dyskusja o rozwoju*. Warszawa 1987, s. 5.

Założenia pojęciowe: struktura i podstawowe typy zmian

Struktura

Pojęcie struktury jest wysoce wieloznaczne. Wśród różnych sposobów rozumienia pojęcia struktury podstawowe znaczenie ma ujęcie relacyjne struktury, jako sieci relacji, jakie zachodzą między elementami wyróżnionej całości, tj. pewnego układu lub systemu. Koncepcji tej przeciwstawia się koncepcję przedmiotową, według której strukturę tworzy zbiór obiektów wraz z zachodzącymi między nimi relacjami, a nie same relacje między obiektami.²

W znaczeniu przedmiotowym pojęcie struktury jest tożsame lub zbliżone do pojęcia systemu, co stwarza dalsze nieporozumienia.

Proponowane tutaj podstawowe pojęcie struktury ma charakter relacyjny i realistyczny. Struktura w tym ujęciu jest zbiorem relacji realnych wiążących obiekty oraz porządkujących je przestrzennie. Istotą pojęcia struktury jest więc występowanie realnego układu relacyjnego w postaci sieci relacji wiążących, stanowiących powiązania, oddziaływania lub sprzężenia obiektów oraz relacji przestrzennych. Realny charakter struktury zachodzi wówczas, gdy relacje te występują między obiektami konkretnymi, choć o różnym stopniu złożoności.

Relacje wiążące obiekty zachodzą wtedy, gdy między nimi występuje oddziaływanie. Dwa różne obiekty są powiązane z sobą, jeżeli co najmniej jeden oddziałuje na drugi. Zachodzi to wtedy, gdy zmiana stanu jednego obiektu towarzyszą zmiany stanu drugiego obiektu lub gdy jeden obiekt modyfikuje zachowanie lub zmiany innego obiektu. Są one przejawem prawidłowości rządzących mechanizmami kształtowania i generowania rzeczy.

Relacje przestrzenne mają charakter separujący i porządkujący, a nie wiążący, ale warunkują one oddziaływania. Relacje te warunkują bowiem działanie i uaktywnianie mechanizmów generujących rzeczy.

Takie pojęcie struktury jest ściśle związane z pojęciem systemu jako obiektu konkretnego złożonego z innych konkretnych obiektów stanowiących jego składniki, które są tak powiązane z sobą przez ich strukturę, że tworzą całość wyodrębnioną z otoczenia.³

²Por. J.Kmity, L.Nowak: *Studia nad teoretycznymi podstawami humanistyki*. Poznań 1968, s. 169; J.Kmity: *Z metodologicznych problemów interpretacji humanistycznej*. Warszawa 1971, s. 126 i n.

³Patrz M.Bunge: *Treatise on Basic philosophy T.IV: Ontology II: A World of Systems* Dordrecht 1979, s.6 i in.; Z.Chojnicki: *Realistyczna koncepcja systemu*. "Sprawozdania 1985", nr

Na terenie językoznawstwa i antropologii społecznej i socjologii powstała specyficzna orientacja metodologiczna pod nazwą strukturalizmu. Przyjmuje ona występowanie inwariantnych elementów struktury, które nie ulegają zmianie i mają samodzielny charakter. W niektórych wersjach strukturalizmu utożsamia się też struktury z prawidłowościami lub regularnościami przyjmując, że stanowią one ukryty wymiar i wyznaczają zjawiska empiryczne.⁴

Należy w związku z tym stwierdzić że:

1. Nie można uznać bezwzględnej stałości struktur, gdyż nie potwierdzają tego wyniki badań struktur prowadzone na gruncie różnych nauk empirycznych. Struktury, tak jak wszelkie realne obiekty złożone (systemy konkretne), podlegają zmianom, jednakże w różnym stopniu. Zakres stałości i zmienności struktur zależy od rządzących nimi prawidłowości.

2. Prawidłowości nie są tożsame ze strukturami, ale stanowią ich własność. Prawidłowości nie są też specyficzne dla struktur, lecz dla własności rzeczy, ich zmian, procesów itp.

3. Struktury realne (powiązania, porządki) występują na różnych poziomach rzeczywistości i mogą być zarówno ukryte (istotnościowe), jak i zjawiskowe.

Oprócz tego podstawowego znaczenia relacyjnego, które można nazywać po prostu "strukturą", na terenie nauk społecznych występuje pochodne pojęcie struktury grupowej jako klasy obiektów. Określa je stosunek równoważności ustalony na podstawie relacji wchodzących w skład struktury w znaczeniu podstawowym.

Podstawowe typy zmian

Pojęcie zmiany lub zmian ma ważne znaczenie w nauce; jak stwierdza bowiem M.Bunge, "faktycznie biorąc nauki opisują, wyjaśniają, przewidują, kontrolują lub wywołują zmiany różnego rodzaju – takie jak ruch, narastanie, podział i ewolucja".⁵

Zmiana jest przejściem z jednego stanu rzeczy do innego stanu, a więc modyfikacją rzeczy. Rzecz to konkretny obiekt. Stan rzeczy to

104, s.20-24; Z.Chojnicki: *Terytorialny system społeczny*. "Biuletyn KPZK PAN" 1988, z. 138, s. 29.

⁴Patrz C.Levi-Strauss: *Antropologia strukturalna*. Warszawa 1970; J.Piaget: *Strukturalizm*. Warszawa 1972; T.Plużański: *Humanizm i struktury*. Warszawa 1972; A.Schaff: *Szkice o strukturalizmie*. Warszawa 1983; M.Flis: *Teorie struktury społecznej w antropologii funkcjonalnej*.

⁵Bunge: *Treatise on Basic Philosophy*. T.III: *Ontology I: The Furniture of the World*. Dordrecht 1977, s. 215.

zbiór własności lub cech obiektu. Zmiany zachodzą więc zawsze w obiektach lub są zmianami obiektów ilościowymi bądź jakościowymi, bądź też jednymi i drugimi.

Głównymi rodzajami zmian są: procesy, historia i rozwój. Procesy są zmianami seryjnymi stanów obiektu, historia jest całością zmian obiektu, a rozwój ciągiem zmian ukierunkowanych i nieodwracalnych struktury obiektu.

Procesy. Pojęcie procesu można scharakteryzować następująco: Proces jest sekwencją zmian stanów rzeczy, wykazujących wewnętrzne uporządkowanie i stanowiących przejście od pewnego wyróżnionego stanu do innego wyróżnionego stanu rzeczy. Proces można też ujmować jako serię zdarzeń.¹

Porządek wewnętrzny w zbiorze stanów rzeczy stanowiących proces wyznaczony jest przez relację wyprzedzania w tym zbiorze. Proces wyodrębniają wyróżnione stany stanowiące początek lub koniec sekwencji stanów rzeczy. Ogólnie biorąc, trudno jest jednak podać kryteria ustalania wyróżnionych stanów rzeczy. Chodzi tu o stany istotne dla powstania, przekształcania i zanikania obiektów. Należy rozróżnić: 1) proces jako pewien typ sekwencji zmian, które mogą zachodzić w obiektach pewnego rodzaju i mogą realizować się wielokrotnie; 2) konkretną realizację lub przebieg procesu w danym przypadku. W pierwszym znaczeniu mówi się o procesie czystym, w drugim o procesie realnym lub konkretnym.

Trzeba także zwrócić uwagę na następujące ogólne własności procesów:

1.) procesy realne mają więcej niż jeden aspekt, gdyż każdy aspekt ma związek z jakimś innym aspektem; stąd też realne procesy nie są jednolite i nie występują w czystej postaci;

2.) procesy realne są przejawem lub realizacją prawidłowości;

3.) procesy realne zawierają pewne składniki losowe;

4.) procesy realne są poprzedzane i są następstwem innych procesów.²

Proces jako sekwencja zmian zachodzi w czasie lub ma wymiar czasowy. Wymiar ten może być rozpatrywany w dwojakim ujęciu: wewnętrznym i zewnętrznym. W ujęciu wewnętrznym trwanie procesu wyznacza swoisty pomiar czasu, np. czas (okres) dojrzewania lub choroby. W ujęciu zewnętrznym trwanie procesu jest określone przez datowanie czasu uniwersalnego.

¹Por.: M.Bunge: *op. cit.*, 1977; A.N.Whitehead: *Process and Reality*. New York 1969; A.N.Whitehead: *Nauka i świat nowożytny*. Kraków 1987.

²M.Bunge: *op. cit.*, 1977, s. 252.

Stosownie do podstawowego podziału rzeczywistości na sferę przyrodniczą i społeczną przyjmuje się taki sam podział procesów. Ograniczę się tylko do uwag na temat procesów społecznych. Procesy społeczne należy rozumieć szeroko. Obejmują one zarówno procesy czysto społeczne, jak i procesy gospodarcze, kulturowe i polityczne, a więc wszystkie te procesy, które zachodzą w społeczeństwie i systemach społecznych. Jak stwierdza Jan Szczepański, "*Procesy społeczne są ujednoczonymi seriami zmian w systemach społecznych, tzn. w stosunkach, instytucjach, grupach i innych rodzajach systemów społecznych*"³

Procesy te występują na różnych poziomach złożoności i form społecznych i wobec skomplikowanej problematyki rzeczywistości społecznej trudno jest pokusić się o ich wyczerpującą i pełną klasyfikację. Wobec stałych zmian, jakie zachodzą w społeczeństwie oraz różnych systemach społecznych, konceptualizacja i badanie procesów społecznych stanowią główny element poznania społeczeństwa.

Historia. W ujęciu przedmiotowym pojęcie historii można określić następująco:

Historia stanowi całość lub ogół sukcesywnych zmian konkretnego obiektu w okresie jego trwania. Takie pojmowanie historii bliskie jest ujęciu jej jako dziejów obiektu lub tego, co się dzieje z obiektem.⁴ Tak więc historią jest zarówno życie jakiegoś człowieka, jak i dzieje państwa lub narodu, Ziemi, a nawet ewolucja Wszechświata.

Należy zwrócić uwagę, że do pierwszej połowy XIX wieku historię utożsamiano z dziejami ludzi lub państw. Koncepcja ta uległa dopiero zmianie pod wpływem odkrycia ewolucji w geologii i biologii. W zasadzie każdy obiekt konkretny (rzecz) ma swoją historię.

Stosunek historii i procesu przedstawia się następująco:

1. Historia obejmuje zmiany konkretnego obiektu, jakie zachodziły w ciągu jego istnienia. Proces obejmuje tylko pewną sekwencję zmian wyodrębnioną przez pewne wyróżnione stany obiektu. Proces nie pokrywa się z trwaniem obiektu i może być realizowany wielokrotnie.

2. Historią jest ogół zmian obiektu, ma ona więc charakter całościowy. Proces zaś to zmiany tylko niektórych własności lub aspektów obiektu. Stąd na historię obiektu składają się różne procesy, na przykład histo-

³J. Szczepański: *Elementarne pojęcia socjologii*. Warszawa 1963, s. 205.

⁴Według J. Topolskiego termin "historia" przybrał dwa zasadnicze znaczenia: odpowiednika dziejów (*res gestae*) oraz określenia relacji o tych dziejach (*historia rerum gestarum*). Pierwsze ujęcie dotyczy przedmiotu, drugie wiedzy o tym przedmiocie. (*Metodologia historii*. Warszawa 1973, s. 53)

ria życia człowieka zawiera m.in. takie procesy, jak: uczenie, kariera zawodowa, choroba, dojrzewanie, starzenie biologiczne.

Zmiany historyczne mają określony wymiar czasowy, który może być również rozpatrywany wewnętrznie i zewnętrznie.

W ujęciu wewnętrznym wymiar ten, zwany też czasem wewnętrznym, wyznaczają pewne procesy rozwojowe, których tworzenie pozwala podzielić historię obiektu na pewne przedziały czasowe (etapy, epoki itp.). Procesy rozwojowe kształtujące nowe własności obiektu przebiegają od pewnych wyróżnionych stanów obiektu do stanów będących ich kulminacją i wyznaczają zdarzenia o określonej doniosłości. Na przykład w życiu człowieka mogą być nimi: ukończenie studiów, osiągnięcie stanowiska itp. Pozwalają podzielić życie ludzkie na określone etapy i kształtują czas wewnętrzny życia ludzkiego. Ponieważ jednak na historię obiektu składają się różne procesy, trudno jest je zobiektywizować, gdyż zależy to od ustalenia ich ważności, tj. wartościowania.

W ujęciu zewnętrznym wymiar czasu ustala się na podstawie datowania czasu uniwersalnego, którego określenie nie zawsze jest jednak możliwe.

Rozwój. Pojęcie rozwoju – tak jak procesu oraz historii – opiera się na pojęciu zmiany. Spróbujemy ustalić jego treść.

Rozwój jest ciągiem zmian ukierunkowanych i nieodwracalnych dokonujących się w strukturze obiektów złożonych, tj. systemów.⁵

Ciąg zmian stanowiących rozwój ma w zasadzie charakter długotrwały i składa się z faz, stadiów lub etapów. Długotrwałość tych zmian, jak i podział na fazy ma charakter względny i zależy od rodzajów systemów. Jest inny w zmianach świata przyrody nieożywionej, ożywionej i społeczeństwa.

Rozwój jako ciąg zmian ma charakter ukierunkowany lub jednokierunkowy. Ukierunkowanie zmian nie ogranicza się tylko do aspektu ilościowego, a więc wzrostu lub malenia pewnych cech obiektu. Obejmuje też przemiany obiektów, a zwłaszcza powstanie nowych własności. Tak więc nie są rozwojem obrotu Ziemi i innych planet, zmiana pór roku, krążenie wody itp., gdyż są to zmiany cykliczne, a nie jednokierunkowe. Zmiany stanowiące rozwój są też nieodwracalne; gdyby uznać, że rozwój obejmuje również zmiany odwracalne, to np. topnienie lodu lub zamarzanie wody można by nazwać rozwojem.

⁵Por. W.Krajewski: *Pojęcie rozwoju i postępu*. W: J.Kmita (red.): *Założenia teoretyczne badań nad rozwojem historycznym*. Warszawa 1977, s. 26.

Zmiany struktury stanowią istotny składnik pojęcia rozwoju, chociaż rozwój nie ogranicza się do zmian struktury, gdyż może obejmować zmiany stanu składników obiektu jako systemu oraz własności globalnych systemu. Jednak zmiany stanu składników zawierają zawsze zmiany ich struktury jako systemów niższego rzędu.

Zmiany obiektów (systemów) stanowiące ich rozwój są kształtowane zarówno przez czynniki wewnętrzne, jak i zewnętrzne, a więc tkwią zarówno w samych systemach, jak i w ich otoczeniu, czyli we wpływie innych obiektów. Trudno się więc zgodzić z poglądem, że mają one tylko charakter wewnętrzny i są spontaniczne.¹¹

Należy zauważyć, że działanie czynników wewnętrznych i zewnętrznych w rozwoju obiektów może być rozpatrywane także w kategorii struktur wewnętrznych i zewnętrznych. Struktura wewnętrzna stanowi zespół mechanizmów oddziaływań wewnętrznych o spontanicznym charakterze, a struktura zewnętrzna jest zespołem oddziaływań zewnętrznych indukowanych przez inne obiekty.

Co do roli czynników wewnętrznych i zewnętrznych w zmianach obiektu, to są one zależne od jego różnych aspektów. Rozwój obiektu pod pewnym względem odbywa się spontanicznie, a pod innym przez oddziaływanie otoczenia. Rola czynników wewnętrznych i zewnętrznych może być też różna ze względu na rodzaj obiektów oraz przebiegać inaczej w poszczególnych etapach ich rozwoju.

Główne ujęcie rozwoju społeczno-gospodarczego

Badania rozwoju społeczno-gospodarczego, tj. ukierunkowanych i nieodwracalnych zmian struktury społeczeństwa i systemów społeczno-gospodarczych, obejmują następujące ujęcia: 1) całościowe i częściowe, 2) procesowe i finalne, 3) opisowe i wartościujące, 4) ilościowe i jakościowe.¹²

1. Ujęcie całościowe i częściowe

Ujęcie całościowe rozwoju społeczno-gospodarczego odnosi się do zmian rzeczywistości społecznej, na którą składają się systemy społeczne. Rzeczywistość społeczna ulega stałym przemianom, w toku których powstają i przekształcają się systemy społeczne. W ujęciu całościowym rozwój

¹¹Patrz W.Krajewski: *Pojęcia rozwoju i postępu*. W: J.Kmita (red.): *Założenia teoretyczne badań nad rozwojem historycznym*. Warszawa 1977, s. 26; K.Zamiara: *W sprawie statusu pojęć ontologicznych rozwoju i postępu*. W: J.Kmita (red.): *Założenia teoretyczne ...*, s. 50t

¹²Por. Z.Chojnicki: *The Basic Elements of a Theory of Socio-economic Development of Country as Regional System. Regional Development in Japan and Poland*. Tokyo 1988, s. 21-51.

społeczno-gospodarczy jest rozpatrywany jako zmiany własności globalnych systemów społecznych ukierunkowane na zwiększanie ich złożoności i zróżnicowania z jednej strony, a integracji z drugiej

Ujęcie częściowe rozwoju społeczno-gospodarczego dotyczy poszczegól-
gólnych składników rzeczywistości społecznej: gospodarczej, kulturowej,
politycznej i ich własności oraz jej otoczenia, a więc ekologicznej.

2. Ujęcie procesowe i finalne

W aspekcie procesowym chodzi o to, jak przebiega rozwój społeczno-gospodarczy, a więc o charakterystykę procesów rozwojowych. Procesy rozwojowe to takie procesy, które kształtują nowe własności systemów społeczno-gospodarczych, a przede wszystkim nowe własności jego struktury. Wykorzystując sformułowanie O.Lange, aspekt ten można określić następująco: *"W toku rozwoju poszczególne całości łączą się w układy bardziej skomplikowane w całości 'wyższego rzędu', które odznaczają się nowymi własnościami i nowymi prawidłowościami nie spotykanymi dotychczas"*.¹³

Podstawowymi procesami rozwojowymi są procesy zróżnicowania i procesy integracji.

Procesy zróżnicowania zachodzą na płaszczyznach: geograficznej (powstawanie terytorialnych systemów społecznych: państw, narodów, systemów regionalnych, lokalnych), gospodarczej (zmiany produkcji, specjalizacja, rozwój techniki), kulturowej i politycznej.

Również procesy integracji zachodzą na tych samych płaszczyznach

W aspekcie finalnym chodzi o to, ku czemu zmierza rozwój: o pewien stan systemu, który stanowi bądź pewną kulminację rozwoju, bądź pewien wyróżniony stan transformacji systemu.

3. Ujęcie opisowe i wartościujące

W ujęciu opisowym rozwój społeczno-gospodarczy rozpatruje się ze względu na charakter zmian, czyli na te własności lub aspekty systemu, które ulegają zmianom. Szczególne znaczenie ma jednak poznanie mechanizmu rozwoju, a zwłaszcza czynników rozwoju.

W ujęciu wartościującym rozwój społeczno-gospodarczy rozpatruje się z punktu widzenia realizacji celów działalności ludzi. Cele te stanowią podstawę działań zmierzających do ich realizacji. Proces rozwoju społeczno-gospodarczego stanowi więc ciąg zmian sterowanych lub kontrolowanych przez ludzi.

¹³O.Lange: *Całość i rozwój w świetle cybernetyki*. Warszawa 1962, s. 10.

Cele rozwoju społeczno-gospodarczego występują na trzech poziomach hierarchicznych: 1) na poziomie nadrzędnym, na którym kształtują się najwyższe wartości o charakterze ogólnoludzkim; 2) na poziomie strategicznym, na którym aktualizuje się cele nadrzędne i ustala priorytety cywilizacyjne; 3) na poziomie operacyjnym, na którym określa się sposoby realizacji celów strategicznych.¹⁴

W pojęciu rozwoju mieści się też pojęcie postępu, które można traktować jako pewną odmianę pojęcia rozwoju o charakterze wartościującym. Postęp określa się jako rozwój od form lub szczebli niższych do wyższych.¹⁵

Opiera się więc na pojęciach "wyższy" lub "niższy", które mają charakter wartościujący. Powstaje w związku z tym problem, czy pojęcie postępu ma charakter bezwzględny, czy też względny. Nadanie pojęciu postępu bezwzględnego (lub absolutnego) charakteru stwarza jednak zasadnicze trudności, związane z ustaleniem obiektywnych kryteriów postępu. Proponuje się za takie kryteria uznać zwiększanie się różnicowania i integracji układu (systemu).¹⁶

Trudności związane z ustaleniem bezwzględnych kryteriów postępu uzasadniają pogląd, że ma on charakter subiektywno-wartościujący. Pojęcie postępu *"odzwierciedla ... bowiem raczej 'ludzką skalę ocen' aniżeli obiektywne cechy świata, fakt, iż procesy rozwoju wznoszącego się wartościujemy na ogół pozytywnie, a procesy rozwoju opadającego negatywnie"*.¹⁷

4. Ujęcie jakościowe i ilościowe

Jakościowy aspekt rozwoju dotyczy zmian struktur społecznych, tj. transformacji, w toku których nabierają one nowych własności cząstkowych i globalnych.

Ilościowy aspekt rozwoju w ujęciu opisowym ujmuje pojęcie wzrostu. Pojęcie to odnosi się do zmian ilościowych stanu składników systemu społecznego, a zwłaszcza gospodarki. Wzrost gospodarczy pojmuje się jako powiększenie masy dóbr i usług ustalonych w postaci produkcji globalnej, dochodu narodowego itp. Stosowanie kryteriów ilościowych prowadzi często do utożsamiania rozwoju społeczno-gospodarczego ze

¹⁴T.Kocowski: *Potrzeby człowieka*. Wrocław 1982, s. 271.

¹⁵W.Krajewski: *Pojęcia rozwoju i postępu*. W: J.Kmity (red.): *Założenia teoretyczne ...* s.33.

¹⁶*Ibidem*, s.36.

¹⁷K.Zamiara: *W sprawie statusu pojęć ontologicznych rozwoju i postępu*. W: J.Kmity (red.): *Założenia teoretyczne ...*, s.51.

wzrostem gospodarczym. Mówi się wtedy o rozwoju średnim, niskim, wysokim, a nawet o rozwoju zerowym, dodatnim, ujemnym.

We współczesnych teoriach rozwoju społeczno-gospodarczego, jakie przedstawia się w zachodniej myśli ekonomicznej, kwestionuje się niekiedy rolę wzrostu gospodarczego, a zwłaszcza wzrostu produkcji globalnej i dochodu narodowego jako mierników rozwoju społeczno-gospodarczego i dobrobytu społecznego oraz głosi ideę wzrostu zerowego.¹⁸

Charakter i budowa struktury społecznej

1. Struktura społeczna w ujęciu relacyjnym

Struktura społeczna w najszerszym zakresie to sieć różnorodnych relacji zachodzących między ludźmi lub ich grupami w systemach społecznych. Relacje te o różnym stopniu trwałości mają charakter ekonomiczny, kulturowy i polityczny i przejawiają się w działaniach i zachowaniach ludzi których rezultatem są różnorodne wytwory działalności ludzi zarówno o charakterze materialnym, jak i koncepcyjnym.

a. Zakres i charakter relacji stanowiących strukturę społeczną

Bogactwo i złożoność relacji tworzących strukturę społeczną z jednej strony i odmiennosc koncepcji i terminologii dotyczącej relacji, oddziaływań i powiązań z drugiej strony sprawiają, że trudno jest przedstawić ich jednolitą i pełną charakterystykę i systematyzację. U podstaw tej problematyki występuje też szereg podstawowych kontrowersji dotyczących charakteru relacji i struktur społecznych. W zasadzie najlepszą podstawą przedstawienia charakteru relacji społecznych są koncepcje i teorie budowy oraz zmian społeczeństwa, w ramach których się je ustala.

Nie wdając się w omówienie różnych koncepcji relacji społecznych, przedstawimy je opierając się na założeniach ujęcia systemowego. Na gruncie koncepcji systemowego charakteru rzeczywistości społecznej podstawowymi relacjami tworzącymi strukturę systemów społecznych są: 1) relacje i działania społeczne, 2) relacje transformacyjne 3) relacje ekologiczne.¹⁹

Relacje i działania społeczne zachodzą w zasadzie między ludźmi, ale zachodzą również między grupami społecznymi i systemami społecznymi. Są to relacje komunikowania, dostępu do dóbr i usług i władania nimi, uczestnictwa w działalności społecznej: gospodarczej, kulturowej i politycznej, zarządzania, kontroli i in.

¹⁸Por. E.L.Mishan: *The Economic Growth Debate. An Assessment*, London 1977.

¹⁹Por. Z.Chojnicki: *op. cit.*, s.44 i n.

Relacje transformacyjne zachodzą między ludźmi a obiektami materialnymi i obejmują działania polegające na przekształcaniu środowiska przyrodniczego lub obiektów materialnych o charakterze użytkowym, a przede wszystkim pracę materialną, kulturalną i kierowniczą i związane z nią stosunki społeczne.

Relacje ekologiczne obejmują wzajemne oddziaływania ludzi i środowiska przyrodniczego i stanowią układ sprzężeń: człowiek - środowisko - człowiek. Mają one charakter mieszany społeczno- przyrodniczy i z jednej strony warunkują i ograniczają działalność ludzi, a z drugiej zmieniają, w zależności od poziomu i kultury, własności środowiska przyrodniczego.

Podstawowe relacje społeczne są elementami lub składnikami złożonych i zespolonych układów relacji tworzących makrostruktury społeczne, np. takich jak stosunki produkcji, stosunki kontroli, władzy gospodarczej i politycznej.

Szczególne znaczenie ma grupowanie relacji w trzy główne rodzaje działalności - gospodarczą, kulturową i polityczną, gdyż są one integralnymi składnikami każdej całościowej i terytorialnej struktury stanowiącej podstawę organizacji i funkcjonowania społeczeństwa. Sprawę komplikuje jeszcze występowanie ich na różnych poziomach przestrzennych złożoności: lokalnym, regionalnym, krajowym i globalnym.

b. Aspekty ontyczne struktury społecznej

Aspekty ontyczne struktury społecznej stanowią sposoby jej stawania i kształtowania się. Pod względem ontycznym struktura społeczna jest złożona i odznacza się trzema aspektami lub wymiarami: faktycznym, normatywnym i nomologicznym. Aspekty te można też nazwać faktyczną, normatywną i nomologiczną strukturą społeczną z tym zastrzeżeniem, że chodzi tutaj o rozróżnienie jedynie własności ontycznych struktury.

Faktyczna struktura społeczna, tj. jej faktyczny aspekt, przejawia się w działaniach i zachowaniach ludzi, grup społecznych i systemów społecznych oraz ich materialnych rezultatach.

Normatywna struktura społeczna, czyli jej normatywny aspekt, jest zbiorem reguł obowiązujących w społeczeństwie, tj. w grupie społecznej lub systemie społecznym. Charakterystyka normatywnej struktury społecznej przedstawia się według P.Sztompki następująco: *"Struktura społeczna składa się z reguł (...) ma ona charakter konstruowany, konwencyjonalny (...) wywiera wpływ przymuszający lub ograniczający na ludzkie działania i ... jej realizacja w działaniach jest upośredniczana przez aktywną świadomość ludzi"*.²⁰

²⁰P.Sztompka: *Zmiana strukturalna społeczeństwa*. "Studia Socjologiczne" 1983, nr 2, s. 128.

W obrębie normatywnej struktury społecznej według P.Sztompki. występują trzy typy składników różniących się stopniem złożoności.²¹

Składniki pierwszego rzędu, traktowane jako nierozkładalne, to wartości społeczne (cele, które dostarczają ramowego ukierunkowania działaniom ludzkim) i normy społeczne (reguly określające sposób osiągnięcia takich celów). Składniki drugiego rodzaju to instytucje społeczne (zbiory norm i wartości zintegrowanych wokół pewnej istotnej społecznej funkcji) i role społeczne (zbiory norm i wartości przyporządkowanych jakiejś istotnej społecznej pozycji). Składnikami trzeciego rzędu, najbardziej złożonymi, są podsystemy normatywne (zbiory norm i wartości homogenicznych ze względu na sposób ich tworzenia i funkcjonowania) i sektory instytucjonalne (zbiory instytucji i ról homogenicznych ze względu na treść działań przez nie regulowanych, np. ekonomia, polityka, sfera rodzinna, technika, nauka, ideologia).²²

Co do reguł społecznych, to są one normami lub zasadami działań lub zachowań ludzi, kreowanymi przez ludzi. Należy zwrócić uwagę na ich następujące własności: 1) reguly społeczne są rezultatem zarówno świadomego i celowego stanowienia, jak i upowszechnionych oraz utrwalonych działań i zachowań ludzi; 2) nie są arbitralne, gdyż muszą być zgodne z pewnymi prawidłowościami społecznymi i przyrodniczymi, jeśli mają być efektywne. Na przykład nieefektywne są reguly niezgodne z *lex perimoniae*; 3) *"Są uwzględniane w działaniu w różny sposób. Jednostka może działać zgodnie z regułą, może też odrzucić regułę, ominąć ją lub zmienić działając z regułą sprzecznie. W rezultacie obserwowalny porządek społeczny tylko z pewnym przybliżeniem odzwierciedla strukturę obowiązujących w społeczeństwie reguł"*.²³

Normatywnej struktury społecznej nie należy jednak utożsamiać ze strukturą społeczną, gdyż stanowi ona tylko jeden z jej aspektów lub wymiarów ontycznych, chociaż o istotnym znaczeniu. Działania i zachowania ludzi są kierowane i wyznaczone nie tylko przez reguly społeczne, lecz także przez prawidłowości społeczne i przyrodnicze oraz warunki i okoliczności faktyczne.

Nomologiczną strukturę społeczną lub jej nomologiczny aspekt tworzą prawidłowości społeczne i ich realizacje. Prawidłowości te stanowią stałe elementy i własności struktur i systemów społecznych. Nie wdając się w ich charakterystykę, trzeba zwrócić uwagę na pewne ich osobliwości:

1. Prawidłowości społeczne (ekonomiczne, polityczne, kulturowe) nie

²¹P. Sztompka *Zmiana strukturalna...*, op. cit., s.128

²²*Ibidem*, s.128.

²³*Ibidem*, I s.128

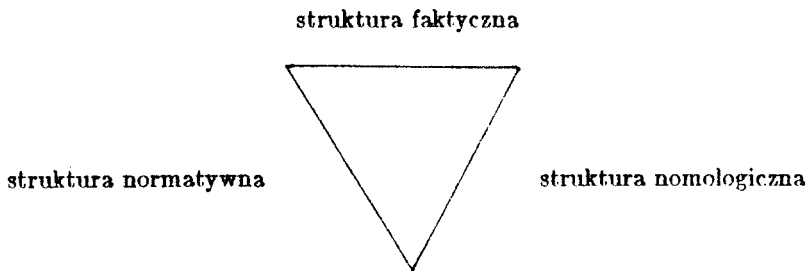
są wieczne. Wraz z przekształceniem i zanikaniem systemów społecznych również prawidłowości rządzące nimi przekształcają się i zanikają.

2. Próby rekonstrukcji prawidłowości w postaci praw naukowych są niezwykle trudne (jak dowodzi tego historia nauk społecznych), m.in. na skutek znacznej zmienności czasowo-przestrzennej systemów społecznych, wysokiego udziału losowości w procesach społecznych, złożoności mechanizmów determinacji działań i zachowań ludzkich.

3. Prawa społeczne cechuje niska efektywność poznawcza i znaczne kłopoty z formułowaniem warunków ich działania i ograniczeń ważności czasowo-przestrzennych.

Obok prawidłowości społecznych w sferze społecznej występuje też działanie prawidłowości przyrodniczych, a zwłaszcza prawidłowości biologicznych i ekologicznych. Prawidłowości te nie mogą być dowolnie zmieniane, ale mogą być wykorzystywane dla kształtowania zachowań ludzi.

Pomiędzy tak pojmowanymi aspektami struktury społecznej zachodzą związki, które graficznie można przedstawić następująco:

Struktury nomologiczna i normatywna stanowią ramy regulujące i rządzące faktyczną działalnością i zachowaniami ludzi, tworząc ukrytą strukturę społeczną. Jak stwierdza bowiem M.Bunge, *“sposoby zachowania społecznego, chociaż wytworzone przez człowieka, rzadko są przyjmowane jako wynik przemyśleń: wynurzają się one wraz z nowymi grupami społecznymi (tak jak prawa chemiczne powstają wraz z nowymi syntezami chemicznymi); są one ograniczone przez prawa przyrodnicze,*

*warunki ekologiczne i tradycję; słabną, gdy grupy, które regulują, rozpadają się - chociaż mogą być tak głęboko zakorzenione w kulturze, że długo utrzymują się, mimo że ich raison d'être zanikną!"*²⁴

2. Struktura społeczna w ujęciu grupowym

Oprócz relacyjnej struktury społecznej występuje też pojęcie grupowej struktury społecznej lub macierzowej. Grupową strukturę społeczną stanowi podział społeczeństwa lub systemu społecznego na jednolite zbiory jednostek, tj. grupy lub klasy społeczne. Podstawą takiego podziału są określone relacje społeczne, które wyznaczają relacje równoważności. Jak wiadomo, każda relacja równoważnościowa w zbiorze elementów jest podstawą podziału tego zbioru na tzw. klasy abstrakcji, stanowiące klasy lub grupy podziału. Stąd też każdy podział społeczeństwa według pewnej relacji równoważnościowej wyznacza równie istotne grupy. Ogół podziałów społecznych można przedstawić w postaci macierzy prezentującej wszystkie możliwe podziały.

Grupowa struktura społeczna jest złożona z kilku poziomów. Strukturę podstawową tworzą grupy elementarne obejmujące jednostki ludzkie. Kolejne wyższe poziomy powstają przez grupowania tych grup elementarnych lub z nich złożonych. Na przykład, zbiór rodzin można podzielić na klasy społeczne, grupy poziomu dochodu lub wykształcenia itp.; zbiór przedsiębiorstw na przedsiębiorstwa rolne, przemysłowe, usługowe itp. Grupowania i podziały te nie są oczywiście równoznaczne. Ich znaczenie i rola są zwykle określone na gruncie teorii budowy społeczeństwa lub systemu społecznego i jego struktury relacyjnej.

Na przykład, w ujęciu marksistowskiej teorii społeczeństwa wyróżnionym i zasadniczym podziałem stanowiącym grupową strukturę społeczeństwa jest podział klasowy. Pojęcie klasy społecznej jest równoważnościowe (klasa jest zbiorem jednostek pozostających w jednakowym stosunku do sił wytwórczych) i opozycyjne (dysponenci sił wytwórczych - nie dysponujący nimi, kapitaliści - robotnicy). Z podziałem klasowym związany jest podział funkcjonalny: pracujący - nie pracujący; pracę przy tym traktuje się jako działalność produkcyjną.

U podstaw marksowskiego pojęcia klasy i grupowej struktury społecznej tkwią założenia dotyczące budowy struktury relacyjnej społeczeństwa przedstawionej w teorii formacji opisującej zachowania i zmiany społeczeństwa w makroskali. Istotnymi elementami tej struktury są makro-

²⁴M.Bunge: *Treatise on Basic Philosophy*. T.VII: *Epistemology and Methodology*. III: *Philosophy of Science and Technology*. Cz.II. *Life Science, Social Science and Technology*. Dordrecht 1985, s. 124.

układy: siły wytwórcze (narzędzia, ludzie), stosunki produkcji (formy organizacji pracy), nadbudowa (system polityczno-prawny), świadomość (zespoły przekonań ludzkich) oraz zachodzące między nimi relacje będące źródłem zmian społeczeństwa.²⁵

Tak więc charakter i budowa relacyjnej struktury społeczeństwa stanowią podstawę kształtowania jego grupowej struktury, a zmiany relacyjnej struktury wyznaczają zmiany grupowej struktury społeczeństwa. Zmiany samej struktury relacyjnej są kształtowane określonymi procesami rozwojowymi. Poznanie ich stanowi więc istotny element badania zmian struktury i rozwoju.

²⁵Por. A.Flis: *Zmiana i rozwój społeczny w marksowskiej teorii społeczeństwa*. "Poznańskie Studia Filozoficzne" 6, Elementy socjologii dialektycznej, Warszawa - Poznań 1981, s. 203-219.

WYDZIAŁ GEOGRAFII
I STUDIÓW REGIONALNYCH UW
INSTYTUT GOSPODARKI PRZESTRZENNEJ

ROZWÓJ REGIONALNY
ROZWÓJ LOKALNY
SAMORZĄD TERYTORIALNY

18

**WSPÓŁCZESNE
PROBLEMY
GOSPODARKI
PRZESTRZENNEJ
POLSKI**

Pod redakcją
Antoniego Kuklińskiego

Warszawa 1989